

KENTSEL EKONOMİK BÜYÜMEDE SERBEST BÖLGELER: POLİTİK VEYA EKONOMİK TERCİH Mİ?

Lütfü ÖZTÜRK^(*)
M. Kemal DEĞER^(**)
Sevgi DEĞER^(***)

Özet: Bu çalışmada, Türkiye'deki Serbest Bölge (SB) uygulamalarının kentsel büyüme üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu çerçevede 1990-2000 dönemi verilerine sağlıklı bir şekilde ulaşılabilen 72 il dikkate alınarak, SB'lerin bulunduğu illere olan ekonomik katkısı incelenmiştir. İçsel büyüme eşitliğinin kullanıldığı çalışmada, nüfus artış hızı, özel yatırımlar, kamu yatırımları ve cari harcamalar, altyapı ve coğrafi konum gibi değişkenlerin kentlerin ekonomik büyümesine olan etkileri de dikkate alınmıştır. Analiz sonuçlarına göre illerin coğrafi konumu ve kullanılan krediler, ekonomik büyüme üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif etkilere neden olurken, iller arasında gelir yakınsamasına işaret edecek şekilde, kişi başına başlangıç gelir düzeyi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve negatif ilişkiler bulunmuştur. SB'leri temsilen kullanılan gölge değişkenin katsayısı pozitif olmakla birlikte istatistiki açıdan anlamlılık taşımamaktadır. Ancak, deniz kenarındaki SB'leri dikkate alacak şekilde yeniden yapılan kestirimlerde, ilgili değişken ile illerin ekonomik büyümesi arasında istatistiki açıdan anlamlı sayılabilecek ilişkilerin yakalanması, SB'lerin kuruluş yeri tercihlerinde ekonomik faktörlerden çok siyasi kararların etkili olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest Bölgeler, Yerel Ekonomik Kalkınma, Kent Ekonomileri, Kentsel Ekonomik Büyüme Dinamikleri.

Abstract: In this study, it has been examined the affects of Free Zones on local economic growth in Turkey. Contributions of Free Zones on economies of provinces where they have been established have been estimated by considering available data of 72 provinces. The affects of private sector investments, public investments, public current and infrastructure expenditures, geographical location and the rate of population growth on economic growth of provinces have been studied using endogenous growth equation. According to results of analysis, geographical location and credits have statistically significant and positive affects on economic growth, while initial per capita income of provinces have statistically significant and negative affects which indicate income convergence among provinces. Coefficient of dummy variable used for Free Zones has statistically insignificant and positive sign. When the dummy of Free Zones has been reorganized by considering whether provinces has seaport or not, results of estimation indicate that Free Zones have positive affects on economic growth of provinces which have seaport. Consequently, it can be said that the decision of locational choice of Free Zone has been made using political benefits than economic feasibilities.

Key Words: Free Zones, Local Economic Development, Urban Economies, Economic Growth Dynamics,

^(*) Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

^(**) Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

^(***) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi.

I.Giriş

1980’li yıllarda ihracata yönelik sanayileşme kapsamında bir çok ilde Serbest Bölge (SB) kurulmaya başlamıştır. Kuruluş amaçları arasında istihdamı artırmak, yabancı sermaye çekmek, teknik ve yönetsel bilgi transferi ve ihracatı artırmak gibi beklentiler bulunan SB’ler, öncelikle İstanbul, İzmir ve Mersin gibi geniş hinterlandı ve işlek limanları bulunan gelişmiş illere kurulmuştur. Ancak, popülist politikaların uygulandığı 1990’lı yıllarda SB’ler Erzurum, Mardin ve Rize gibi ülkenin nispeten geri kalmış illerine de kurulmaya başlanmış ve bu bölgelerin yerel ekonomik kalkınmaya hizmet edeceği iddia edilmiştir. Gelişmiş illerde kurulan bu tür bölgelerin hedeflenen amaçlara ulaşip ulaşmadığı tartışmalı durumda iken, Erzurum ve Mardin gibi illere kurulmuş SB’lerde kamu personeli dışında çalışanın ve dış ticaret yapan ciddi bir firmanın bulunmaması, 1990’lı yıllarda bu bölgeler kurulurken hangi kriterlerin dikkate alındığını da tartışılır kılmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye’deki kentsel büyümenin belirleyicileri dikkate alınarak SB uygulamalarının kent ekonomilerine olan etkisi araştırılacaktır. Diğer bir deyişle, SB’lerin kurulduğu illerin ekonomik kalkınmasına bir katkıda bulunup bulunmadığı test edilecektir. Öncelikle dünyada bu tür bölgelerin yerel kalkınmada kullanılışı ele alınacak, daha sonra Türkiye’deki uygulamalara kısaca yer verilecektir. Çalışmada, 1991-2000 yılı verileri ve kişi başına üretim eşitliği kullanarak Türkiye’de kentsel büyümeye etki eden değişkenler, SB uygulamaları da dikkate alınarak analiz edilmeye çalışılacaktır. Son olarak, elde edilen ampirik bulgular değerlendirilerek SB’ler hakkında bir takım politika önerilerinde bulunulacaktır.

II. Yerel Kalkınmada Serbest Bölgelerin Kullanılması

Serbest bölgeler (SB), bir ülkenin siyasi sınırları içinde bulunmakla birlikte, özellikle gümrük uygulamaları gibi çeşitli dış ticaret kısıtlamalarının ve çeşitli yasal uygulamaların dışında bırakılmış alanlardır. Bu bölgelerdeki firmalara sağlanan gümrük ayrıcalıklarının yanı sıra, çeşitli vergi muafiyetleri tanınmakta, dünya standartlarında iletişim ve haberleşme gibi altyapı olanakları sunulmakta ve ihracata yönelik üretim çeşitli şekillerde sübvansede edilmektedir. Gelişmekte Olan Ülkelerde (GOÜ) SB’ler, ihracatın artırılması, yabancı yatırımların özendirilmesi, teknoloji ve bilgi transferi ve yerli işgücüne istihdam olanakları yaratılması gibi amaçlarla oluşturulmaktadır. Bu nedenle GOÜ’lerdeki SB’ler genellikle Serbest Üretim Bölgeleri (Free Production Zone) veya İhraç İşlem Bölgesi (Export Processing Zone) olarak tanımlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki (GÜ) SB’lerde ise ticaret ön plana çıktığından bu bölgeler Serbest Ticaret Bölgesi (Free Trade Zone) veya Dış Ticaret Bölgesi (Foreign Trade Zone) olarak adlandırılmaktadır. Türkiye’deki SB uygulamaları ise hem ticaret hem de üretim amacıyla oluşturulduğundan serbest bölge (Free Zone) olarak adlandırılmıştır.

Ulusal kalkınmaları için sermaye kıtlığı çeken GOÜ'lerin, bölgesel ve yerel kalkınma gibi "ikincil" sayılabilecek politikalara ayıracak ulusal kaynakları sınırlıdır. Ancak, 1960'lı yıllarda görülen GÜ kaynaklı yabancı yatırımların GOÜ'lere doğru akışındaki artış, GOÜ hükümetlerine bölgesel geri kalmışlık problemlerine de eğilme fırsatı vermiştir. Çünkü, 1970'li yıllarda artış gösteren yabancı yatırımlar, hammadde işleme yanında düşük ücretler ve bol işgücünden faydalanmak gibi diğer güdüleri de ön planda tutuyorlardı. Diğer bir deyişle, 1960'lı ve 1970'li yıllarda ortaya çıkan yabancı sermaye akımları GOÜ'lere, yabancı yatırımları ve bu tür yatırımları ülkelerine çekmekte bir araç olarak kullandıkları SB'leri bölgesel ve yerel kalkınmada bir araç olarak kullanabilme fırsatı vermişti (Öztürk, 1998: 99). Bu bağlamda, günümüzde Uzak Doğu'daki ülkelerde (örneğin Filipinlerde) yabancı yatırımlar bölgesel kalkınma planlarının belirleyici unsurlarından biri olmaktadır. Nitekim 1970'li yıllarda SB'ler özellikle Güney Kore ve Tayvan gibi ülkelerde ulusal kalkınma politikalarının tamamlayıcı bir aracı olmalarına ek olarak bölgesel kalkınma politikaların da etkili araçları olmuşlardır (Rondinelli, 1990).

Asyalı planlamacıların çoğu, SB'lerin yerli sanayilerde iş bulmakta güçlük çeken insanları istihdam edeceği, yerli üretim merkezlerinin ve tarımdaki verimlilikleri yüksek olmayan bölgelerin kaynaklarını kullanacağı ve çarpan etkisi yaratarak ulusal kalkınmaya olduğu kadar bölgesel kalkınmaya da yardım eden etkiler yayacağı düşüncesindeydiler (Rondinelli, 1987: 90). Aynı şekilde, SB'ler diğer GOÜ planlamacıları tarafından da temelde bölgeye özgü ve büyümeye yardımcı bir araç olarak da görülmüşlerdir. Çünkü SB'ler, bölgesel ve ulusal karşılaştırmalı üstünlüklerin çok etkin bir şekilde kullanılmasına izin verirken ve bölgesel ekonomik yapının gelişimini hızlandırırken, bölgesel otoritelere bir çok açıdan kendi dönüşüm stratejilerini ve ekonomik önceliklerini belirleme fırsatını verebilir. Bu nedenle, bir çok GOÜ'de, SB'lerin bir ülkenin ihracatı için büyük pazarlar yaratacağı, yerel sanayilerle ileri ve geri bağlantılar kuracağı ve böylece çarpan etkisi yaratarak yerel ekonomiler üzerinde de olumlu etkiler ortaya çıkaracağı umulmuştur (Ahrens ve Meyer-Baudeck, 1995: 88).

1970'li yıllardaki bu beklentilerin gerçek dışı olmadığını bir çok ülkedeki başarılı SB deneyimi göstermektedir. Nitekim, Güney Kore'deki Masan ve Iri, Filipinler'deki Bataan ve Malezya'daki SB'lerin yanı sıra, Çin'deki Özel Ekonomik Bölgeler (Special Economic Zone), bir çok ülkede SB'lerin bölgesel kalkınmayı olumlu yönde etkilediğini göstermiştir. Öyle ki, SB'lerin kurulduğu yıllarda çoğu küçük bir kasaba olan ve geleneksel olarak tarıma dayalı bir ekonomisi olan geri kalmış bölgeler (örneğin Malezya'daki Penang Bölgesi), SB'lerin kurulması ve başarılı olmalarından sonra hızlı bir büyüme, büyük ölçüde sanayileşme ve ülkenin gelişmiş bölgeleri arasına girme başarısını göstermiştir. Bazı ülkelerde ise bu bölgeler, ülkenin sanayi ve teknoloji merkezleri olmuşlardır (Ahrens ve Meyer-Baudeck, 1995: 95).

İlk kurulan SB'lerden Kandla SB'sinin (1965) kuruluş aşamalarında Hindistan Hükümeti bu bölgenin kurulduğu yörenin (Kutch'un) geri kalmış alanları için bir büyüme merkezi gibi işletileceğini ilan etmesi gibi, birçok GOÜ hükümeti bu bölgelerin aynı zamanda bölgesel kalkınmaya da hizmet edeceğini vurgulamıştır (Kumar, 1987: 1310). Ancak, SB'leri (dolayısıyla yabancı yatırımları) bölgesel kalkınma amacıyla kullanan ya da bunu açıklayan ilk ülke Filipinler olmuştur (Spinanger, 1984: 71). Filipinler'de 1972 yılında kurulan Bataan SB'si modern ulaşım olanakları sağlanarak ülkenin görece daha geri kalmış bir yöresinde kurulmuş ve bu bölgelerde yatırım yapacak yabancı yatırımcılara yurt içinden uygun borçlanma olanakları sağlanmıştır (Warr, 1987: 224). Böylece, SB geri kalmış bir bölgenin sanayileşmesi için başarılı bir biçimde kullanılmıştır.

Adı geçen SB'ler genel kalkınma planının bir parçası olarak öncelikle yabancı yatırımların ülkeye çekilmesine hizmet etmiştir; ancak, aynı zamanda bu bölgeler, ucuz işgücü fazlası bulunan kırsal bölgelere kurularak bölgesel kalkınmanın da bir aracı olarak hizmette bulunmuştur (Ahrens ve Meyer-Baudeck, 1995: 90). Yine bu bölgeler, Çin'deki ihracata yönelik ulusal politikaların ve ekonominin modernleşmesi gibi amaçların yanı sıra, ihracat bazlı bölgesel kalkınma politikaların da etkili araçları olmuşlardır (Fan, 1997: 623). Uzak Doğudaki SB'lerin bölgesel kalkınmada ki olumlu etkisi diğer GOÜ'lerde de bu tür bölgelerin bölgesel kalkınma için araç olarak kullanılmasını gündeme getirmiştir. Örneğin, 1989 yılında Polonya'da yalnız bölgesel kalkınma amacıyla yedi adet SB kurulmuştur (Ahrens ve Meyer-Baudeck, 1995: 93).

GOÜ'lerde görülen bu gelişmeler yurt içi kaynaklarının yetersizliği ve bu kaynakların fırsat maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle, yabancı yatırımların veya Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) sağlayacağı istihdam gibi olumlu ekonomik etkilerin bölgesel kalkınmada kullanılması fikrine dayanmaktadır. Çünkü, ÇUŞ'ler Belçika'da olduğu gibi ev sahibi ülkelerin uyguladığı özendirici bölgesel politikalarından etkilenebilirken (Yonnapoulos ve Dunning, 1976: 390), Nijerya'nın Bendel Bölgesi'nde olduğu gibi bazen önemli istihdam ve gelir etkileri yaratarak bölgesel kalkınmada önemli bir çarpan etkisine de sahip olabilmektedirler (Abumere, 1978: 662). Ancak, Yonnapoulos ve Dunning'inde işaret ettiği gibi ÇUŞ'lerin bölgesel politika özendiricilerinden etkilenmesi öncelikle bu şirketlerin hem kendilerinin, hem de ürünlerinin nitelikleriyle ilişkili bir çok faktör bulunmaktadır (Yannopoulos ve Dunning, 1976: 389). Örneğin, G.L. Rueber, GOÜ'lerde uygulanan bölgesel özendiricilere ihracata yönelik üretim yapan ÇUŞ'lerin, yurt içi piyasaya yönelik üretim yapan ÇUŞ'lerden daha çok ilgi gösterdiğini belirtmiştir (Rueber, 1973).

SB'leri bir tür bölgesel politika aracı olarak ele aldığımızda, bu bölgeler sahip oldukları özendiriciler ile emek-yoğun ve ihracata yönelik üretim yapacak yabancı yatırımları çekebilirler. Ancak, öncelikle ÇUŞ'ler tarafından bir ülkeye

yatırım kararı verildikten sonra SB'lerin yer seçiminde dikkate alınacağı ve ÇUŞ'in bu bölgelerde üretimde bulunmakla elde edeceği mali özendiricilerle, yine bu bölgede üretimde bulunmanın neden olacağı nakliye maliyeti gibi olumsuzlukları da karşılayacağını dikkate almak gerekir. Daha sonra SB bağlamında da ele alınacak olan ÇUŞ şirketlerin bölge üzerinde önemli bir etkisinin olması ise; kısa dönemde sayılarına, ölçeklerine ve tiplerine yani bir ölçüde yaratacakları istihdama, uzun dönemde ise bölge ile kuracakları ileriye ve geriye doğru bağlantılara ve neden olacakları dışsal ekonomilere bağlı olacağı söylenebilir (Öztürk, 1998). Bölgesel kalkınma literatüründe *Dışsal Bölgesel Kalkınma* olarak da adlandırılan bu tür yaklaşımlar, GÜ'lerde de yabancı yatırımların hükümetlerce az gelişmiş bölgelere yönlendirilmesinin temelini oluşturmaktadır (Sengenberger, 1993: 319). Örneğin İngiltere'de ÇUŞ'ler, bu şirketlerin geri kamış bölgelerde sağladığı istihdam olanakları dikkate alındığında, bu nedene dayalı bölgesel ekonomik eşitsizlikleri azaltma yeteneğine sahip araçlar olarak görülmektedir (McDermot, 1979: 287).

III. Türkiye'de Serbest Bölge Uygulamaları

Türkiye'de 1920'li yılların sonlarından 24 Ocak 1980 kararlarına kadar yapılan bir çok SB kurma girişimi çeşitli nedenlerden dolayı başarıya ulaşamamıştır (Bakır, 1984: 6). Ancak, ihracata yönelik sanayileşme çerçevesinde, 1980'li yılların sonlarına doğru ülkenin öncelikle işlek limanları olan Mersin, Antalya, İstanbul, İzmir, Adana-Yumurtalık ve Trabzon gibi bir çok yerinde Serbest Bölge oluşturulmaya başlanmıştır. Bu bölgelerin ihracatı artıracığı ve işsizliğe çözüm olacağı düşüncesiyle hükümetlerce desteklenmiştir. Ancak, SB'lerde uygulanan gümrük muafiyetinin yanı sıra, serbest bölgeden elde edilen her türlü gelire sağlanan vergi muafiyeti bazı kesimlerin çeşitli illerde serbest bölge kurulması için taleplerinin artmasına neden olmuştur. Bu duruma 1980 sonrası ekonomi politikalarındaki değişiklikler de önemli etkide bulunmuştur. Nitekim, her ile bir serbest bölge mantığını yürüten hükümetler döneminde Erzurum, Mardin ve Rize gibi geri kalmış illerde de SB'ler oluşturulmuştur (Güllülü, v.d., 2001). Aynı şekilde, Türkiye'deki SB'ler yabancı yatırımlardan çok yerli yatırımcıların ilgisini çekerken, birkaç istisna dışında bu bölgeler, dış ticaret yapan yerli firmalar tarafından gümrüksüz antrepo olarak kullanılmaya başlanmıştır. Diğer bir deyişle, Türkiye'deki SB'lerde Uzak Doğu'daki SB'lerin aksine yerli firmaların vergiden ve denetimden kaçmak için sığındıkları limanlar olmuştur. Nitekim, Tablo 1'de verilen SB'lerdeki istihdam istatistikleri, bu bölgelerin hangi amaçla kurulduğunu ve ne kadar başarılı olduğunun da bir göstergesidir.

Tablo 1: Serbest Bölgelerde İstihdam (31.03.2008)

Bölgeler	İşçi	Büro Personeli	Diğer	Toplam
Ege	12.205	530	64	12.799
Bursa	5.513	965	555	7.033
Mersin	5.228	445	1.102	6.775
Kocaeli	3.349	138	143	3.630
Antalya	3.096	334	129	3.559
İstanbul Deri	1.767	280	401	2.448
Avrupa	1.933	150	110	2.193
Menemen	1.577	121	90	1.939
İstanbul AHL	137	1414	106	1.657
Kayseri	1.408	43	74	1.525
TÜBİTAK-MAM	921	282	52	1.255
İstanbul Trakya	689	437	99	1.225
Adana-Yumurtalık	217	50	35	302
Gaziantep	145	46	12	203
Samsun	90	10	23	123
Denizli	27	16	11	54
Trabzon	11	4	10	25
Rize	7	3	3	13
Mardin	3	1	2	6
Doğu Anadolu	0	0	0	0
Toplam	38.323	5.269	3.021	46.764

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı, Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü.

Tablo 1’de görüleceği üzere istihdam rakamlarının yüksek olduğu SB’ler ülkenin görece gelişmiş bölgelerinde yer alırken, önemli bir faaliyet görülmeyen SB’ler geri kalmış bölgelerde bulunmaktadır. Söz konusu durum bölgelerin ticaret hacmi ve bölgelerde faaliyette bulunan firma sayılarında da benzerlik göstermektedir. SB’lerin ulusal bazda ihracatı artırma, yeni teknolojiler getirme ve istihdamı artırma gibi amaçlarına ne kadar ulaştığı konusu ayrı bir çalışma konusunu oluşturmaktadır. Ancak, bölgesel bağlamda SB’lerin kuruldukları geri kalmış illere bir çok açıdan önemli bir katkı sağlamadığı görülmektedir. Bu durum SB’lerin başarılı olma koşulları açısından olağan dışı bir durum değildir. Çünkü, SB’lerin beklenen faydaları sağlayabilmesi için gerekli olan bir çok kriter bulunmaktadır (Öztürk, 2002). Bu kriterlerin bir çoğuna uygun olmayan ve geri kalmış bölgelerde kurulan

SB'lerin gerek yerel gerekse ülke ekonomisine bir katkı sağlamasını beklemek doğru olmayacaktır. Kısaca, SB'lerin mevcut durumu bu bölgelerin iktisadi kriterlerden çok, politik beklentilerden yola çıkılarak kurulduğuna işaret etmektedir. Nitekim, bu çalışmada yapılan analizler de bu yönde değerlendirilebilecek bulguları ortaya koymaktadır.

IV. Model ve Değişkenler

SB'lerin kuruldukları illere olan etkisini araştırmadan önce, illerin büyümesine etki eden faktörleri dikkate almak gerekmektedir. Bu nedenle kentsel düzeyde yerel büyüme determinantlarını belirlemek için, kamu yatırımlarının tamamlayıcılığı ve altyapı faktörleri üzerine dikkatleri çeken içsel büyüme teorisinden hareketle şekillendirilen bir üretim fonksiyonundan yararlanılmıştır. Bu üretim eşitliği aşağıdaki gibi bir fonksiyonel ilişki ile tanımlanmaktadır.

$$Y_i = F(L_i, K_i, R_i, G_i) \quad (1)$$

Burada Y , toplam üretimi; L , toplam işgücünü; K , toplam sermaye stokunu; R , altyapı olanaklarını; G , hükümet harcamalarını ve alt indiste yer alan i , illeri temsil etmektedir. Bu eşitliğin her iki tarafı nüfusa (P_i) bölündüğünde, kişi başına sermaye stokunun, toplam işgücünün nüfusa oranının, kişi başına altyapı olanaklarının ve kişi başına hükümet harcamalarının bir fonksiyonu olan kişi başına üretim fonksiyonu elde edilir. Bu eşitlik ise aşağıdaki şekilde fonksiyonel bir formda ifade edilir:

$$y_i = f(l_i, k_i, r_i, g_i) \quad (2)$$

Eşitlik (2)'nin toplam diferansiyelleri alındığında ve elde edilen eşitliğin her iki tarafı y ile bölüldüğünde, aşağıdaki gibi bir büyüme eşitliğine ulaşılır:

$$\dot{y}_i = \alpha_1 \dot{P}_i + \alpha_2 \frac{\dot{l}_i}{y_i} + \alpha_3 \frac{\dot{k}_i}{y_i} + \alpha_4 \dot{L}_i + \alpha_5 \dot{R}_i \quad (3)$$

Eşitlik (3)'de P , nüfus artış hızını ve i yatırımları temsil ederken, diğer değişkenler daha önceden tanımlandığı gibidir. Eşitlik (3), ekonomik büyüme ilişkilerinin anlaşılmasında genel çerçeveyi sağlamasına rağmen, bu büyüme eşitliği, bazı vekil ve gölge değişkenlerin ilavesiyle genişletilmiştir. Eşitlik (4), regresyon analizlerinde kullanılacak olan nihai büyüme eşitliğini yansıtmaktadır:

$$\dot{y}_i = \alpha_0 + \alpha_1 \dot{P}_i + \alpha_2 \frac{TC_i}{Y_i} + \alpha_3 \dot{R}_i + \alpha_4 \frac{PGE_i}{Y_i} + \alpha_5 \frac{UPGE_i}{Y_i} + \alpha_6 Y_{i90} + \alpha_7 GEO + \alpha_8 FZ + \varepsilon_i \quad (4)$$

SB'lerin kentsel büyüme üzerindeki etkileri, 1990-2000 döneminde kurulan veya daha önceden kurulmuş serbest bölgelere sahip illere 1; SB bulunmayan illere 0 verilmek kaydı ile oluşturulan bir gölge değişken (FZ) yardımıyla ortaya konulacaktır. Bununla birlikte Türkiye ekonomisinde belirgin bir şekilde kendini hissettiren coğrafi kutuplaşmanın varlığı, modele başka bir gölge değişkenin dahili ile belirlenmeye çalışılacaktır. Türkiye'nin gelişmiş illeri, coğrafi olarak ülkenin batı kesiminde yer almaktadır. Ülkenin batı kesimini oluşturan Ege ve Marmara Bölgeleri'ndeki illere 1; diğerlerine 0 verilmek suretiyle oluşturulan gölge değişkeni "GEO" ismi ile modele dahil edilmiştir. Bununla birlikte il düzeyinde yerli yatırım tutarlarının elde edilememesi nedeniyle bu değişken yerine illerde kullanılan krediler (TC), temsili bir değişken olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca altyapının çok çeşitli boyutları olmasına rağmen, uygulamalı çalışmalarda altyapı değişkeni yerine sıklıkla kullanılan asfalt yol uzunlukları (\dot{R}) kullanılmıştır (Buurman ve Rietveld, 1999: 45). Çalışmada son olarak kamunun illerin ekonomik büyümesinde anlamlı bir faktör olup olmadığı, verimli (PGE) ve verimsiz kamu harcamalarının (UPGE) il GSYİH içindeki payları şeklindeki bir ayırım ile belirlenmeye çalışılmıştır.

V. Tahmin Sonuçları

Çalışmada 72 ilin 1991-2000 yıllarına ait verilerinden hareketle elde edilen ortalamaları dikkate alan yatay-kesit regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Çalışma döneminin 2000 yılına kadar sınırlı kalmasının nedeni, il bazında GSYİH verilerinin 2001 yılından sonra Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından üretilmemesidir. Ayrıca, 2001 yılının kriz yılı olması nedeniyle çalışma bulgularında sapmalara yol açabileceği düşüncesiyle 2001 yılı verileri de analiz kapsamı dışında tutulmuştur. Tablo 2, model kapsamındaki değişkenlere ait bir takım özet istatistikleri sunmaktadır.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	\dot{y}	\dot{p}	TC/Y	\dot{R}	PGE/Y	$UPGE/Y$	Y_0
Ortalama	0.019	0.008	0.134	0.062	0.025	0.194	1.214
Medyan	0.022	0.008	0.089	0.059	0.016	0.121	1.090
Maksimum	0.056	0.039	1.446	0.166	0.115	1.229	3.953
Minimum	-0.046	-0.054	0.020	-0.028	0.003	0.048	0.247
Standart Sapma	0.020	0.019	0.189	0.033	0.024	0.202	0.639
Olasılık	0.048	0.035	0.000	0.014	0.000	0.000	0.000
İl Sayısı	72	72	72	72	72	72	72

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerden elde edilen sonuçlara göre Türkiye'de 1991-2000 dönemi il büyümesi %1.9 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde en yüksek büyüme hızına sahip il, %5.6 ile Kastamonu olmuşken; -

%4,6 ile Siirt en şiddetli ekonomik küçülmeyi yaşayan il olmuştur. Diğer taraftan söz konusu dönemde nüfus artış hızı, %0.8 olarak gerçekleşirken; nüfus artış hızının en yüksek olduğu iller sırasıyla Antalya (%3.9), Kocaeli (%3.8), İstanbul (%3.6), İzmir (%3.4) ve Bursa (%3.2)'dir. Bu kentlerde nüfus artış hızının yüksek olmasının altında yatan etken, doğum oranlarının yüksekliğinden ziyade, ülkenin imalat sanayi ve hizmetler sektörünün cazibe merkezleri konumunda olmaları nedeniyle diğer yörelerden yoğun bir insan göçüne maruz kalmalarıdır. Örneğin 1991-2000 ortalamalarına dayanan nüfus artış hızı rakamlarına bakıldığında, az gelişmiş illerin genellikle negatif skorlar kaydettiği ve %5.2 ile Tunceli'nin en fazla nüfus göçü veren il olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan özel sektörün ekonomi içindeki büyüklüğünü görmek açısından illerde kullanılan toplam kredilerin il GSYİH'sı içindeki payı, ortalama olarak %13.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu değişken açısından standart sapmanın oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. %145 ile Giresun en fazla kredi kullanım oranına sahip il konumunda iken, kullanılan krediler aracılığıyla özel sektör büyüklüğünün en düşük boyutlarda kaldığı iller %2 ile Şırnak, Batman ve Siirt'tir. Özel sektör yatırımları açısından önem arz eden temel ulaşım altyapısının varlığı, illerdeki kişi başına asfalt karayolu uzunluklarıyla ölçülmeye çalışılmıştır. Bu değişkene ait 1991-2000 ortalama verilerine göre kişi başına yol uzunlukları yılda ortalama %6.2 oranında artış göstermiştir. Kişi başına yol uzunluğu artışında %16.6 ile Tunceli en fazla artış yaşayan il konumunda iken, yoğun nüfus göçüne maruz kalan İstanbul, kişi başına yol uzunluklarında yıllık ortalama %2.8'lik bir azalış yaşamıştır.

İl ekonomileri içinde kamunun büyüklüğünü ölçmek amacıyla kullanılan kamunun verimsiz cari harcamaları ile kamu yatırım harcamalarının il GSYİH içindeki payları ise, ortalama olarak %19.4 ve %2.5 olarak gerçekleşmiştir. %129 gibi il GSYİH'nı aşan bir kamu harcamaları payıyla Hakkâri dikkatleri çekerken, %11.5'lik bir kamu yatırım harcaması payıyla Ankara, kamu yatırımlarından en fazla yararlanan il konumundadır.

Tablo 3'de, (4) nolu tahmin eşitliği kapsamındaki değişkenler arası korelasyon ilişkileri verilmektedir. Korelasyon ilişkilerine bakıldığında, illerdeki kişi başına gelir büyümesi ile en yüksek korelasyon ilişkisine sahip değişkenler, sırasıyla nüfus artış hızı (negatif), kişi başına düşen yol uzunlukları (pozitif), başlangıç kişi başına düşen gelir düzeyi (negatif), kullanılan krediler (pozitif) ve serbest bölgeler (negatif).

Tablo 3: Değişkenler Arası Korelasyon Matrisi

	\dot{y}	\dot{P}	TC/Y	\dot{R}	PGE/Y	$UPGE/Y$	Y_0	GEO	FZ
GDPBO	1.000								
NUFBO	-0.424	1.000							
TKRDP	0.134	-0.067	1.000						
TYOL	0.422	-0.563	-0.091	1.000					
KYP	0.030	-0.095	0.090	-0.009	1.000				
KHP	-0.035	-0.088	-0.079	-0.020	0.610	1.000			
BGD	-0.196	0.310	0.077	-0.222	-0.371	-0.534	1.000		
COG	0.069	0.275	0.025	-0.106	-0.348	-0.307	0.612	1.000	
SB	-0.114	0.186	0.085	-0.197	0.008	-0.120	0.203	-0.006	1.000

İllerin ekonomik büyümeleri ve açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları, serbest bölgeler değişkeni dışında teorik olarak beklenen işaretleri taşımaktadırlar. Serbest bölgeleri temsilen kullanılan gölge değişken ile il büyümesi arasındaki negatif korelasyon ilişkisi, Türkiye'deki serbest bölge uygulamalarının beklenen büyüme etkilerini yaratamadığına işaret etmektedir. Daha açık bir ifadeyle Türkiye'de faaliyete geçirilen serbest bölgelerin kurulduğu ilde anlamlı büyüme etkileri doğurmadığı yorumu yapılabilir. Bununla birlikte iki değişken arasındaki ilişkileri yansıtan korelasyon ilişkileri yanında bütün açıklayıcı değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, regresyon analizleri ile ortaya koymak mümkündür.

Tablo 4: Türkiye'de Kentsel Büyüme Dinamikleri

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
C	0.0213	0.0110	1.9356	0.0574
\dot{P}	-0.3071	0.1948	-1.5766	0.1199
TC/Y	0.0140	0.0056	2.5077	0.0147
\dot{R}	0.1471	0.1077	1.3667	0.1766
PGE/Y	0.0815	0.0959	0.8498	0.3986
$UPGE/Y$	-0.0179	0.0187	-0.9577	0.3419
Y_0	-0.0112	0.0057	-1.9596	0.0545
GEO	0.0172	0.0057	3.0316	0.0035
FZ	0.0014	0.0041	0.3299	0.7425
R^2	0.3376	F İstatistiği	4.0127	
Düzeltilmiş R^2	0.2534	Olasılık	0.0007	
Durbin-Watson	2.1466			

Türkiye'nin 72 iline ait verilerden hareketle yapılan regresyon analiz sonuçları, Tablo 4'de verilmiştir. Tüm illeri kapsayan tahmin sonuçlarına göre coğrafi konum ve kullanılan kredilerin GSYİH içindeki payı, illerin ekonomik

büyümesi üzerinde pozitif ve istatistik açıdan anlamlı etkilere sahipken, başlangıç kişi başına gelir düzeyinin ekonomik büyüme üzerinde negatif ve istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Diğer taraftan nüfus artış hızı ile ekonomik büyüme arasında istatistiki açıdan anlamlılığa yakın negatif etkiler bulunmuşken, kamu yatırım ve cari harcamaları, asfalt yol uzunlukları ve SB değişkeni ile Türkiye'deki kentsel büyüme arasında anlamlı ilişkiler yakalanamamıştır.

Türkiye'deki illerin coğrafi konumları ve ekonomik büyümeleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla modele dahil edilen gölge değişkene ait tahmin katsayısı, %1 önem seviyesinde istatistiki açıdan anlamlılık taşımaktadır. Katsayının pozitif olması ise, ülkenin batısında bulunmanın ekonomik büyüme açısından önemli avantajlar doğurduğuna işaret etmektedir. Elde edilen bu sonuç, kutuplaşmış kalkınma düşüncesiyle paralellik göstermektedir. Ülkenin önemli sanayi kutupları olan İstanbul, Kocaeli, İzmir ve Bursa gibi iller, ülkenin batısında yer almaktadır. Kutuplaşmış kalkınma düşüncesini şekillendiren Perroux, alansal ve sektörel gelişme sürecini şu şekilde tanımlamaktadır (Hansen, 1967: 710): *“Büyüme her yerde ve sadece bir kez ortaya çıkan bir süreç değildir; büyüme farklı şiddetleriyle belirli noktalarda veya kalkınma kutuplarında ortaya çıkar; büyüme, ekonominin tamamı için değişen merkezi etkilerle ortaya çıkar ve çeşitli kanallarla çevresine yayılır”* Dolayısıyla çalışmadan elde edilen bulgulardan hareketle, Türkiye'de kutuplaşmış kalkınma düşüncesine uygun bir kentsel gelişme sürecinin bulunduğu ileri sürülebilir.

Diğer taraftan illerde özel sektör tarafından kullanılan kredilerin kentsel büyümeyi artırdığına dair istatistiki açıdan anlamlı bulgu, kullanılan kredilerin tüketim açısından uygun çarpan etkilerini doğurduğu ve üretim açısından faiz maliyetinin üzerinde getirilere yol açtığı şeklinde yorumlanabilir. Son olarak çalışmadan elde edilen önemli bulgulardan bir diğeri de, il gelir seviyelerinin birbirine yakınsamasıdır. Neoklasik düşüncede β yakınsaması olarak da adlandırılan bu duruma göre (Sala-i Martin, 1996:1326-1327), kaynaklarını büyük ölçüde kullanan ekonomiler ile eksik kullanan ekonomiler arasındaki gelir farklılıkları zaman içerisinde giderek azalacaktır. Elde edilen bulgular, başlangıç gelir düzeyi ile kent büyümesi arasındaki negatif ilişkileri göstermektedir. Bu sonuç, yüksek gelirli kentlerin daha yavaş büyüme oranına sahip olacakları ve düşük gelir düzeyli kentlerin ise daha hızlı büyüme göstereceği anlamına gelmektedir.

Nüfus artış hızının %10 önem seviyesine yakın bir düzeyde illerin ekonomik büyümesi ve refah düzeyini olumsuz etkilediği bulgusu, artan işgücünün üretime dahil edilememesinden kaynaklanmaktadır. Daha açık bir deyişle illerdeki yüksek nüfus artışı, üretim faaliyetleri tarafından tamamen massedilemediği için illerin ekonomik büyümesi ile nüfus artış hızı arasında negatif ilişkilerin ortaya çıkması beklenen bir durumdur. Diğer taraftan

çalışmanın asıl amacını oluşturan SB'lerin illerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri ölçmeye yönelik kullanılan gölge değişkenin pozitif fakat istatistiki açıdan anlamsız etkilerinin bulunması, Türkiye'de 1990'lı yıllardan sonra hızlı bir şekilde tesis edilen SB'lerin yer seçiminin ekonomik olmaktan çok siyasi kararlarla belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Türkiye'deki SB'ler, oy kaygısı ile kurulmuş olmaları, bir bütün olarak SB'lerin işlem hacimlerinin düşük kalmasına ve beklenen büyüme etkilerini ortaya çıkarmamasına neden olmaktadır. SB'lerin kuruluş amaçlarından en önemlisi, ilgili alandaki ucuz işgücü imkanlarından yararlanarak, işlenen ürünlerin kolayca hedef pazarlara ulaşmasını sağlamaktır. Bu nedenle Türkiye açısından SB'lerin ülkenin batı kesiminde veya deniz kıyısında kurulmuş olmaları, çok daha anlamlı etkilere neden olabilecektir. Dolayısıyla çalışmada, en azından ulaşım maliyetlerinde önemli azalma sağlayacak şekilde deniz kenarına sahip illerde kurulmuş SB'lerin (limanların) daha anlamlı etkilerinin olup olmadığı, denize sınırı olup, SB'ye sahip illere 1; diğer illere 0 verilmek kaydı ile araştırılmıştır. Yeni gölge değişkeni içeren büyüme modeli sonuçları, Tablo 5'de verilmektedir.

Tablo 5: Türkiye'de Kentsel Büyüme Dinamikleri

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
C	0.021	0.011	1.905	0.061
\dot{P}	-0.305	0.189	-1.616	0.111
TC/Y	0.013	0.005	2.514	0.015
\dot{R}	0.157	0.107	1.467	0.147
PGE/Y	0.081	0.093	0.876	0.385
$UPGE/Y$	-0.018	0.018	-0.954	0.344
Y_0	-0.012	0.006	-2.012	0.049
GEO	0.018	0.006	3.131	0.003
FZ	0.006	0.004	1.597	0.115
R^2	0.345	F İstatistiği	4.1404	
Düzeltilmiş R^2	0.261	Olasılık	0.0005	
Durbin-Watson	2.149			

Tablo 5'de verilen analiz sonuçları, daha önce yapılan analiz sonuçlarıyla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bununla birlikte ilk regresyon analizi sonuçlarından farklı olarak deniz kenarında bulunan illerde tesis edilen SB'ler için kullanılan gölge değişkenin, %10'a yakın bir anlamlılık düzeyinde pozitif etkilerinin olması dikkatleri çekmektedir. Diğer bir deyişle, SB'lerin kara ile çevrili illerde tesis edilmesi yerine deniz kenarında bulunan illerde tesis edilmesi, SB'lerin kuruluş amaçları açısından daha anlamlı sonuçlara sebebiyet vermektedir.

VI. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye’de il düzeyindeki ekonomik gelişmişlik farklılıklarına etki eden faktörler, içsel büyüme eşitliğinden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. 72 ile ait ortalama verilerin kullanıldığı regresyon analizlerinden elde edilen sonuçlarda, illerin ekonomik büyümesi ile coğrafi konumu ve kullanılan krediler arasında istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif ilişkiler bulunmuşken; nüfus artış hızı ve başlangıç kişi başına gelir düzeyi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki açıdan anlamlı ve negatif ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte çalışmanın asıl inceleme konusunu içeren SB’ler ve ekonomik büyüme ilişkileri hakkında anlamlı bulgulara ulaşılamamıştır. Elde edilen bu sonuç, SB’lerin Türkiye’de beklenen büyüme ve istihdam etkilerini kent düzeyinde doğuramadığına işaret etmektedir. Daha açık bir ifadeyle Türkiye’de 1990’lardan sonra tesis edilmeye başlayan SB’ler, kurulduğu illerde istatistiki olarak anlamlı büyüme etkilerine sahip değildir.

Bununla birlikte SB’lerin kuruluş yeri tercihinin, beklenen büyüme ve istihdam etkilerinin ortaya çıkmasında etkili olabileceği düşüncesinden hareketle, regresyon tahminleri deniz limanı olan yerlerde kurulan SB’leri dikkate alacak şekilde yeniden yapılmıştır. Çünkü SB’ler yerel alandaki ucuz işgücü ve hammadde imkanları yanında üretilen ürünleri hedef pazarlara (genellikle yurtdışına) kolayca ve düşük maliyetlerle ulaştırılabilecek yerlere kurulduğu zaman, işlem hacimlerinde önemli artışlara imkan vermesi beklenir. Dolayısıyla SB’lerin batı kesiminde ve deniz kenarında kurulmasının daha anlamlı büyüme ve istihdam etkilerine neden olacağı ileri sürülebilir. Çalışmada yapılan regresyon tahminleri de bu görüşü destekler mahiyettedir. Elde edilen bulguya göre Türkiye’de SB’lerin ulaşım maliyetlerini azaltacak şekilde deniz kenarında kurulmasının, illerin ekonomik büyümesinde daha anlamlı etkilere sahip olduğu bulunmuştur. Deniz kenarındaki SB’leri temsilen kullanılan gölge değişken, istatistiki olarak %10’a yakın bir anlamlılık düzeyi ile kentlerin ekonomik büyümesinde pozitif etkilere sahiptir. Çalışmadan elde edilen bu bulgudan hareketle bir bütün olarak SB’lere oranla deniz kenarında kurulan SB’lerin, illerin ekonomik büyümesine ivme kazandırabileceği ileri sürülebilir.

Sonuç olarak, Türkiye’deki SB uygulamalarının ekonomik nedenler yanında siyasi kararlarla belirlenmiş olması, bu bölgelerden beklenen büyüme ve istihdam etkilerinin ortaya çıkmasını önemli ölçüde etkilemektedir. Nitekim, çalışmanın sonuçlarına göre kuruluş yeri, ulaşım imkanları ve alt yapı gibi faktörleri dikkate alınmadan ve siyasi beklentiler için kurulmuş olan SB’ler, ne kuruldukları bölgeye ne de ulusal ekonomiye önemli bir katkı sağlamadıkları görülmektedir. Buna karşılık, gelişmiş ve ulaşım olanakları iyi durumdaki illerde kurulan SB’ler, buldukları illere istihdam ve ekonomik canlılık gibi önemli katkılar sağlamaktadır. Mevcut bulgular ışığında geri kalmış yörelerde gerekli yatırımlar yapılmadan kurulan SB’lerin iktisadi ölçülerden çok politik beklentiler için kurulmuş olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- Abumere, S. I. (1978), "Multinationals, Location Theory and Regional Development : Case Study of Bendel State of Nigeria". *Regional Studies*, 12(6), 652-664.
- Ahrens, J. ve A. Meyer-Baudeck (1995), "Special Economic Zones : Shortcut or Raound-aboutway Towards Capitalism". *Intereconomics*, March/April 1995, 87-96.
- Buurman, J. ve P. Rietveld (1999), "Transport Infrastructure and Industrial Location: The Case Of Thailand" *Review of Urban and Regional Development Studies*, 11 (1), 45-63.
- Fan, C.C. (1997), "Uneven Development and Beyond : Regional Development Theory in Post-Mao China". *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(4), 620-639.
- Güllülü, U., Ö.S. Emsen ve L. Öztürk (2001), "Serbest Bölgeler : Doğu Anadolu Serbest Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3/4), 1-16.
- Hansen, N. M. (1967), "Development Pole Theory in a Regional Context", *Kyklos*, 20, 709-727.
- Kumar, R. (1987), "Performance of Foreign and Domestic Firms in Export Processing Zones". *World Development*, 15(10/11), 1309-1319.
- McDermott, P.J. (1979), "Multinational Manufacturing Firms and Regional Development: External Control in the Scottish Electronics Industry". *Scottish Journal of Political Economy*, 26 (3), 287-306.
- Öztürk, L. (1998), *Serbest Bölgeler ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- _____, L. (2002), "Serbest Bölgelerin Performansını Etkileyen Faktörler: Dünya Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", *Verimlilik*, 2002/4, 33-48.
- Rondinelli, D.A. (1987), "Export Processing Zones and Economic Development in Asia". *American Journal of Economics and Sociology*, 46 (1), 89-105.
- _____, (1990), "Policies for Balanced Urban Development in Asia : Concepts and Reality". *Regional Development Dialogue*, 11(1), Spring 1990, 23-51.
- Rueber, G.L. (1973), *Private Foreign Investment in Development*, Oxford University Press, London, (Aktaran : Yannopoulos ve Dunning, 1976: 394).
- Sala-i Martin, X. (1996) "Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence", *European Economic Review*, 40 (6): 1325-1352.

- Sengenberger, W. (1993), "Local Development and International Economic Competition". *International Labour Review*, 132(3), 313-329.
- Spinanger, D. (1984), "Objectives and Impact of Economic Activity Zones - Some Evidence from Asia". *Weltwirtschaftliches Archiv*, 120, 64-89.
- Warr, P.G. (1987), "Export Promotion via Industrial Enclaves : The Philippines' Bataan Export Processing Zone." *Journal of Development Studies*, 23(2), 220-241.
- Yannopoulos G.N. ve J.H. Dunning (1976), "Multinational Enterprises and Regional Development: A Exploratory Paper". *Regional Studies*, 10, July 1976, s.389-399.